PAVAGAN E (YETER!):

ZABEL YESAYAN'IN BARIŞ ÇAĞRISINI DUYABİLMEK [1]

Melissa Bilal

Bu yazı, yirminci yüzyıl başı Osmanlı toplumundaki barış hareketinin tarihine mütevazı bir adım; daha doğrusu, bu alanda yapılacak çalışmalar için bir eylem çağrısıdır. Yazıda, Zabel Yesayan'ın çoğunlukla göz ardı edilmiş bir eserini, *Pavagan E*'yi (Yeter!), onun militarizm ve ırkçılık karşıtı duruşunun bir manifestosu olarak okumaya çalışacağım. *Pavagan E* ilk kez 1922 yılında Viyana ve Berlin'de *Arek* (Güneş) dergisinde tefrika halinde basılmış daha sonra 1925'te İstanbul'da yayınlanan *Yerp Aylevıs Çen Sirer, Koğı, Vebı* derlemesinin ikinci baskısında yer almıştır. Muhtemelen 1912 yılında kaleme alınmış olan bu hikâyede Zabel Yesayan, Birinci Balkan Harbi özelinde savaşa ve militarizme karşı tepkisini dile getirmiştir. Bu yazıda *Pavagan E*'yi Yesayan'ın yaşamöyküsü, eserleri ve barış aktivizmi bağlamında okuyarak, Yesayan'ın feminist antimilitarist düşünce ve hareketin öncülerinden bir Osmanlı Ermeni aydını olduğunu göstermeye çalışacağım.

Biz yaşadığı cehennemi cennete çevirmeye talip insanlardandık.
Hrant Dink

Birbirine düşman halklar, bir felaket karşısında nasıl aynı görünüme büründüklerini, birbirlerine ne kadar benzediklerini; can çekişmelerinin ve çığlıklarının aynı olduğunu, beddualarının da yakarışlarının da aynı vurgu ve hecelerle tınladığını bilselerdi... İmkânsız gibi görünen kardeşlik ve uyum, belki de o sefalet içinde mümkün olabilirdi (Zabel Yesayan, *Pavagan E*, (s. 179).

Bu yazı, yirminci yüzyıl başı Osmanlı toplumundaki barış hareketinin tarihine mütevazı bir adım; daha doğrusu, bu alanda yapılacak çalışmalar için bir eylem çağrısıdır. Aşağıdaki satırlarda, Zabel Yesayan'ın çoğunlukla göz ardı edilmiş bir eserini, *Pavagan E*'yi (Yeter!), onun militarizm ve ırkçılık karşıtı duruşunun bir manifestosu olarak okumaya çalışacağım.

Pavagan E İstanbul'da ilk kez 1925 yılında, birinci baskısı 1914'te yayınlanmış olan *Yerp Aylevıs Çen Sirer, Koğı, Vebı* derlemesinin ikinci baskısında (*Yerp Aylevıs Çen Sirer,*

Koğı, Vebı, Pavagan E, İstanbul: Hayg Goşgaryan Kıradun, 1925) yayınlanmıştır. Chouchik Dasnabédian ise *Pavagan E*'nin daha önce 1922 yılında Viyana ve Berlin'de

Arek (Güneş) dergisinde tefrika halinde basıldığını aktarmaktadır.[2] Ancak, hikâye Birinci Balkan Harbi'nin başladığı günlerde geçtiğinden, Yesayan'ın bu eseri 1912'de yazmış olması muhtemeldir. *Namagner'*e (Mektuplar) yazdığı önsözde Sevag Arzumanyan da *Pavagan E*'ye 1911 ile 1915 yılları arasında değinmiştir.[3] *Pavagan E*'yi Zabel Yesayan'ın yaşamöyküsü, eserleri ve eylemlerine referansla okuyarak; onu feminist antimilitarist düşünce ve hareketin öncülerinden bir Osmanlı Ermeni aydını olarak tarihe yeniden yazabiliriz.

"Sürgünde" Bir Yaşam

Zabel Hovhannesyan 5 Şubat 1878'de Üsküdar'da doğdu. 1892 yılında aynı semtteki *Surp Khaç* okulundan mezun olduktan sonra, Sorbonne Üniversitesi'nde edebiyat ve felsefe okumak üzere 1895'te Paris'e gitti.[4] Aynı yıl ilk edebi eseri, *Yerk Ar Kişer* (Geceye Şarkı) öğretmeni Arşag Çobanyan'ın editörlüğündeki *Dzağig* (Çiçek) dergisinde yayınlandı.[5] Paris'teki öğrencilik yıllarında Gwiton (Guy de) Lusignan'ın iki ciltlik resimli Fransızca-Ermenice sözlüğünde düzeltmenlik yaparak geçimini sağladı. 1900'de Paris'te ressam Dikran Yesayan'la[6] evlendi ve yazılarını Zabel Yesayan[7] adıyla imzalamaya başladı.[8] O sıralar, *Mercure de France*, *Humanité nouvelle*, *Ecrit pour l'Art*, *La Grande France* adlı edebiyat dergilerine yazıyordu.[9] 1902'de eşiyle birlikte İstanbul'a geldi ve bir süre Ermeni okullarında öğretmenlik yaptı.[10] Mektuplarından takip edebildiğimiz kadarıyla, 1905'te tekrar Paris'teydi; 1906 yılında bir süre İtalya'da kaldıktan sonra, 1907'yi Kahire, İstanbul, Sis (Kozan) ve Paris'te geçirdi. Birçok Ermeni aydın gibi 1908'de büyük bir coşkuyla İstanbul'a döndü. Üyesi olduğu, Üsküdar'daki *Dignants Miutyun*'da (Kadınlar Birliği), *Azkanıver Hayuhyats Ingerutyun*'da (Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti) ve *Ashkhadanki Dun*'da (Çalışma Evi) konuşmalar yaptı.[11]

Ancak "Hürriyet" coşkusu 1909 Nisan'ında Adana katliamlarıyla büyük bir darbe aldı. Yesayan, Haziran ayının sonlarında, Patrikhane'nin görevlendirdiği ikinci grup içinde yetimleri arama ve kurtulanlara yardım etme faaliyetlerini örgütlemek üzere Mersin'e doğru yola çıktı.[12] Eylül'ün üçüncü haftasına kadar bölgede kalan Yesayan, İstanbul'a dönüşünde, gördüklerini, duyduklarını ve yaşadıklarını *Azadamard* dergisine yazdığı iki makaleyle aktardı: *Tsayner Vorperu Tşvarutenen* (Yetimlerin Sefaletinden Sesler), 13 Ocak 1910) ve *Ağedin Zoheren* (Felaketin Kurbanlarından, 2 Şubat 1910).[13] 1911'de tanıklıklarını *Averagnerun Meç* başlığı altında topladı ve bunlar İstanbul'da yayınladı. [14]

1910'da Paris'e döndü; ancak babasının ağırlaşan sağlık durumu nedeniyle 1911'de tekrar İstanbul'a gelmek zorunda kaldı.[15] 1915'te, tutuklanacak Ermeni aydınlar listesindeydi;

fakat polis eve geldiğinde şans eseri dışarıda olduğundan ailesi haberi kendisine gizlice ulaştırabildi. Yesayan eve dönmeyerek birkaç hafta İstanbul'da saklandı, daha sonra Bulgaristan'a (Filibe) kaçtı.[16] Annesi ve oğlu Hrand İstanbul'da kalmışlardı; eşi, kızı Sofi ve kız kardeşleri ise Paris'teydiler. Bir süre sonra Bulgaristan'a getirilen oğluna kavuştu. 1917'de Bulgaristan'dan Bakü'ye geçerek, yetimlerin ve mültecilerin yerleştirilme işine yardım etti; 1918'de İran, Irak ve Mısır'da yetimleri aradı ve topladı.

Yesayan ailesi ancak 1919'da tekrar bir araya geldi. Zabel, 1920'de kızı ve oğluyla Kilikya'ya gitti ve oradaki yetimhanelerde çalıştı. Fransız ordusu bölgeden çekildiğinde, yetimlerin güvenli bir yere aktarılması görevini üstlendi. 1921'de eşinin vefatından kısa bir süre önce Paris'e döndü.[17] 1922 yılında annesi ve iki çocuğuyla birlikte, Paris'te kiralık bir evde yaşıyor, yazı yazarak ve ders vererek geçinmeye çalışıyordu.[18] 1919'da yazıp 1922'de Viyana'da yayınladığı, *Hokis Aksoryal* (Ruhum Sürgünde)[19] romanına seçtiği ad, onun hayat hikâyesinin özetidir âdeta.

1926-1927 yıllarında Sovyet Ermenistan'ını, Moskova ve Tiflis'i ziyaret ederek Paris'e döndü. 1923'te Berlin'de *Arek* (Güneş) dergisinde yayınlanan *Nahançoğ Ujeri* (Geri Çekilen Güçler) romanında ulusal hareketi hatalarından dolayı açıkça eleştirmişti.[20] Ermenistan'ı ziyaretinden sonra da tüm gücünü Paris Ermeni cemaati ile Sovyet Ermenistan'ı arasındaki ilişkileri güçlendirmeye adadı. 1933'e kadar HOG'un (Ermenistan'a Yardım Komitesi) Paris kolunda aktif olarak çalıştı ve sosyalist *Yerevan* (1925-1930) dergisinin editörlüğünü yürüttü.[21] *Tzolk* (Işın), *Mer Uğin* (Çizgimiz/Yolumuz) ve *Arşav* (Yarış) dergilerine köşe yazıları yazdı.[22] 1933'te, aldığı davet üzerine, Paris'ten tamamen ayrılarak Sovyet Ermenistan'ına yerleşti. Sovyet Yazarlar Birliği üyesi olan Yesayan, Yerevan Devlet Üniversitesi'nde Batı Ermeni Dili ve Edebiyatı ile Fransız Edebiyatı dersleri vermeye başladı. 1937'de Stalin kovuşturmaları sırasında Sovyet karşıtı propaganda yaptığı gerekçesiyle[23] tutuklandı ve yaşamının son beş yılını, Yerevan, Leninagan ve Bakü cezaevlerinde geçirdi. 1942 ya da 1943'te Bakü cezaevinde öldü.[24]

"Kadınlık Davası"

Zabel Yesayan, kendisini aydın Ermeni kadınlar silsilesinin bir parçası olarak görüyordu. En çok etkilendiği kadınlardan biri Sırpuhi Düsap'tı.[25] Otobiyografisi *Silihdari Bardezneri*'nda (Silihdar Bahçeleri) ilkgençlik yıllarında kız arkadaşlarıyla birlikte Düsap'ın romanlarını okuduklarını ve feminist yazarın eserlerinde kendi sorunlarına çare bulmaya çalıştıklarını anlatır. Bir gün arkadaşı Arşaguhi[26] ile birlikte Düsap'ı Pera'daki

evinde ziyaret ederler ve bu ziyaret sonunda iki genç kadın yüksek öğrenimlerine Avrupa'da devam etmeye karar verirler:

Bayan Düsap edebiyat dünyasına atılmaya aday olduğumu duyduğunda, bu yolda kadınları defne yapraklı taçlardan ziyade dikenlerin beklediğini söyleyerek uyardı beni. Bizim gerçekliğimizde, bir kadının ortaya çıkıp kendisine bir yer edinmek istemesine tahammül edilmediğini, bunu aşabilmek için, vasatın çok üzerine çıkmak gerektiğini söyledi ve ekledi: "Bir erkek vasat bir yazar olabilir, ama bir kadın asla."[27]

Zabel, ayrıca 1903'te *Dzağig'*de yayınladığı *Mer Gineri* (Kadınlarımız)[28] makalesinde eğitimli, aydın, "örnek" Ermeni kadınlar arasında Sırpuhi Düsap'ı, Zabel Asadur'u (Sibil)[29], ve Mari Sıvacıyan'ı ve Kayane Madagyan'ı[30] saymıştı. 1935'te Yerevan'da yayınlanan *Kragan Tert* (Edebi Gazete) dergisine edebiyatçıları tanıttığı bir yazı dizisinde yine Sibil'le ilgili bir makale yazmıştı.[31]

Yesayan, 1903-1904 yılları arasında *Dzağig* dergisinin kadın köşesini hazırladı ve bu köşede kadınlarla ve eğitimle ilgili yazılar yazdı: *Gnoç Hartsı* (Kadın Sorunu), *Nor Gin* (Yeni Kadın), *Mer Gineri* (Kadınlarımız), *Mer Bzdigneri* (Çocuklarımız), *Artuzartı yev Noratsevutyunı* (Süs ve Moda), *Gnoç Dibarner* (Örnek Kadınlar), *Digin Madagyan yev Mer Bzdigneri* (Bayan Madagyan ve Çocuklarımız).[32] Yine 1903'te *Masis*'te *Mer Varjuhineri* (Kadın Öğretmenlerimiz) başlıklı bir yazısı ve 1908'de *Jamanag* gazetesinde *Gineru Desagedı* (Kadınların Bakış Açısı)[33] makaleleri yayınlanmıştı. 1926'da Paris'teki *Yerevan* dergisinde yayınladığı *George Sand Yev İr Aztetsutyan Hedkeri Mer Kraganutyan Meç* (Georg Sand ve Edebiyatımızdaki Etkilerinin İzleri)[34] başlıklı yazısı da onun Ermeni toplumunda, Ermeni basınında ve edebiyatta bir kadın bakış açısı oluşturma çabalarını gösterir.[35] Yesayan 1911 yılında, New York'ta yayınlanmakta olan *Arakadz* dergisinin de kadın köşesini hazırlamış, burada, Meşrutiyet sonrası toplumsal ve siyasi düzende, Ermeni kadının yeni rollerine dair makaleler kaleme almıştır. Bunlardan bazıları, *Gnoç Tadin Norakuyn Yerevuytneri* (Kadınlık Davasının Yeni Tezahürleri), *Hay Gnoç Teri Hasaragagan Gyanki Meç* (Ermeni Kadının Toplumsal Yaşamdaki Rolü), *Hay Gnoç Teri İr Gazmagerbadz Ingerutyants Meç* (Ermeni Kadının Kendi Örgütlediği Birlikler İçerisindeki Rolü), *Hay Gini Sahmanatrutenen Yedkı*'dır (Meşrutiyet'ten Sonra Ermeni Kadını). [36]

Yesayan, ataerkilliğe dair eleştirisini, ekonomik eşitsizlikler ve Ermeni halkının maruz kaldığı şiddet bağlamında dillendirmiştir. Makaleleri, hikâyeleri ve romanlarında, kahramanlarını ve olay örgülerini incelikli bir biçimde kurgulamış; toplumsal

adaletsizliklerin farklı eksenlerdeki tezahürlerini gerçekçi bir şekilde tahlil etmiştir. Örneğin, 1903'te Şamdancıyan'ın editörlüğündeki *Dzağig*'de tefrika halinde yayınlanan ilk romanı *Isbasman Srahin Meç*'te (Bekleme Odasında), Fransız bir adamla evli olan Cezayirli Yahudi bir kadının hikâyesini anlatır. Paris'in yoksul bir öğrenci mahallesinde yaşayan kadın, hastalığından dolayı bebeğini emziremez ve hayatları bekleme odasında geçen Fransız işçi kadınlar gibi, bebeğine süt alabilmek için her gün hastanenin bekleme odasına gelir. Yesayan, yoksul Fransızlarla Cezayirli göçmenlerin aynı kaderi paylaştıklarını gözlemleyebilmiş ve bu bağlantıyı güçlü bir dille anlatmıştır.[37] Yesayan'ın aynı dönemde *Arevelyan Mamul* (Doğu Basını), *Anahid*, *Vağvan Tsaynı* (Yarının Sesi), *Püzantion, Surhantag* (Postacı)*, Azadamard* (Özgürlük Savaşçısı)*, Tsayn Hayrenyats* (Vatanın Sesi) dergilerinde ve çeşitli yıllıklarda yazdığı yazılar, İstanbul ve Paris mahallelerindeki yaşamdan kesitler sunan ve toplumsal eşitsizliklere dikkat çeken hikâyelerdir. 1905'te *Arevelyan Mamul*'da (Doğu Basını) yayınlanan *Sgüdari Verchaluysnerı* (Üsküdar'ın Günbatımları)[38], Üsküdar'ın varlıklı ailelerini konu alırken, *Şnorhkov Martig* (Erdemli İnsanlar, İstanbul, 1907) erdemi maddi varlıkta arayan insanların düşkünlüğünü anlatır. Yine 1905'te *Arevelyan Mamul*'da tefrika halinde yayınlanmaya başlayan *Geğdz Hancarner* (Sahte Dâhiler, İstanbul, 1909) romanında Yesayan, Paris'te eğitimlerini sürdürmekte olan Ermeni öğrencilerin kendilerini dâhi sanmalarını eleştirir. Bu yazı dizisi büyük ses getirmiş, yayıncıya mektuplar yağmış, çeşitli dergilerde destekleyen veya yeren yazılar yayınlanmıştır; sonunda dizinin yayını durdurulmuş, eser daha sonra ayrı bir cilt halinde basılmıştır.[39]

Yesayan 1914 yılında, kadın karakterler etrafında gelişen bir dizi uzun hikâyeyi bir arada yayınlar. Bu hikâyelerden ilki, evlilik kurumunun sınıfsal boyutunu ele aldığı *Yerp Aylevs Çen Sirer*'dir (Artık Sevmediklerinde). Bu hikâyede, Yesayan, dar gelirli, yazma atölyesinde çalışan işçi bir ailenin kızının zengin bir adam için nişanlısını terk edişini anlatır. Aynı derlemedeki *Koğı*'nda (Peçe) ise, genç bir subay, kendisinden yoksul bir ailenin kızına âşık olur ve onunla evlenir. Ancak, kısa bir süre sonra, "saraylı" annesinin eşini sürekli aşağılamasına kendisi de katılacaktır. Şiddet gören genç kadın, baba evine döner ve orada hastalanıp ölür. Hikâyenin son sahnesinde, eşine olan aşkını hatırlayan subay, kadını görmeye gelse de babası onu kızının cesedine yaklaştırmaz. 1924'te Selanik'te *Alik* dergisinde yayınlanan *Antsgutyan Jamer* (Sıkıntılı Saatler) ve 1916'da yazıp 1924'te İstanbul'da yayınlanan *Verchin Pajagı* (Son Kadeh) da kadın karakterlerin ağzından anlatılmış hikâyelerdir. Yesayan üzerine yazılmış birçok ikincil kaynakta, "siyasi içerikten yoksun" psikolojik romanlar olarak nitelendirilmiş ve çoğu zaman değeri bilinmemiş bu kurgu eserlerde, Yesayan'ın, özel olanın siyaseti üzerine ne kadar derinden

düşünmüş; toplumsal adaletsizlikler ve şiddetin, aşk ve evliliği, dolayısıyla da kadınların deneyimlerini nasıl şekillendirdiğini incelikli bir şekilde anlatmış olduğunu görürüz.[40]

"Ateşten Gömlek"

Ermeni edebiyatı veya Ermenice edebiyat tarihçileri arasında, Yesayan'ın siyasi görüşleri ve duruşu konusunda farklı görüşler hâkimdir. Sovyet Ermenistan'ında yayınlanmış olan derlemelerin çoğu, Yesayan'ın yapıtlarında en başından itibaren kesintisiz bir kapitalizm eleştirisi olduğuna dikkat çeker ve bu yapıtlara yer verirlerken,[41] Ermenistan dışında yayınlanmış olan çalışmalarda, bu yapıtlar genellikle arka plana itilmiştir.

Yesayan'ın eserlerinde toplumsal adaletsizlikler, sadece karakterlerinin başına gelen felaketlerle sınırlı kalmaz; sonunda, mücadeleyle, dayanışmayla, örgütlenmeyle ya da en azından gururlu bir duruşla adalet yerini bulur. 1906'da Şahan adıyla yayınladığı romanı *Hıluneri yev Imposdneri*'nda (İtaatkârlar ve Asiler) işçilerin mücadelelerini över.

Yesayan 1910'da, Paris'teki demiryolu işçilerinin grevini coşkuyla karşılamış ve farklı ulusların ezilen sınıflarının bir gün birleşeceğine dair olan inancını dile getirmişti. Özellikle 1915 ve sonrasında Ermenilerin maruz kaldıkları felaketlerin ardından Yesayan, Ermenistan'ın refahının sosyalizmde olduğuna ikna olmuş; kuruluş dönemindeki sosyalist ilkelerinden uzaklaşmış olan *Taşnagtsutyun* partisine dair hayal kırıklıklarını dile getirmiştir.[42]

Yesayan'ın 1928'de yayınladığı, Ermeni işçi sınıfına adanmış *Brometeosın Azadakrıvadz*[43] (Zincirlerinden Kurtulmuş Prometeus, Marsilya, 1928) onun Sovyet Ermenistan'ı ve Moskova ziyareti ile ilgili olumlu izlenimlerini içerir. *Barba Khachig* (Khaçig Amca, Yerevan, 1966) romanı ve 1934'te Yerevan'da yayınlanan *Grage Şabigı* (Ateşten Gömlek, Yerevan, 1934) örgütlülüğü över. 1936'da Rusça ve Azericeye çevrilen *Grage Şabigı*'nda Yesayan, Üsküdar Bülbül Deresi mahallesinde, kışlık kömürlerini aracısız alabilmek için örgütlenen işçi kadınların hikâyesini anlatır. Ermeni toplumu içerisindeki ekonomik eşitsizlikleri eleştirdiği bu eserini, "tüm Ermenileri bekleyen siyasi tehlike"ye gönderme yaparak bitirir. [44]

Zabel Yesayan, Ermeni halkının kaderini, acılarını ve yaşam mücadelesini en iyi dile getirmiş yazarlardan biridir. 1915'in hemen ardından, daha önce yayınlanmış olan ya da kendi kaydettiği görgü tanıklıklarını 1917'de Bakü'de *Kordz* (İş) dergisinde yayınladığı *Joğovrti Mı Hokevarkı* (Bir Halkın Can Çekişmesi) makalesinde, 1920'de Boston'da

Hayrenik Yayınevi tarafından yayınlanan *Muradi Camportutyunı Svazen Tebi Batum* (Murad'ın Sıvas'tan Batum'a Yolculuğu) kitabında ve 1920'de yapmış olduğu ve daha sonra 1922'de *Revue des Etudes Arméniennes*'de yayınlanan *Le rôle de la femme arménienne pendant la guerre* (Savaş Sırasında Ermeni Kadının Rolü) başlıklı konuşmasında aktardı.[45]

"Kadın... Barış İçin"

Yesayan, Adana tanıklıkları *Averagnerun Meç*'i yayınladığı 1911'de, "*Gını... Khağağutyan Hamar"* (Kadın... Barış İçin)[46] başlıklı bir makale de yayınlamış; makalede, Avrupa ve ABD'de örgütlenmekte olan pasifist hareketten duyduğu heyecanı dile getirmişti:

Dünyanın her tarafından, birbirinden bağımsız yükselen barış dilekleri birbirini kucaklıyor, tamamlıyor ve karşı konulmaz, tek, evrensel bir ideal meydana getiriyor. Halklar veya toplumsal gruplar arasındaki kavgalardan yorgun ve yılgın insanların gözlerinde büyük bir umut parıldıyor; çünkü hem galipler hem de mağluplar ateşkese muhtaç.[47]

Yesayan da dönemin pasifist söylemini takip ederek, kadınların anne, abla veya eş olarak "zaten doğası gereği kavgaya ve savaşa düşman" olduğunu, "insanları yoldan çıkaran" şana ve şöhrete kanmadığını, kabalık ve şiddetin onun "özüne uygun olmadığını" düşünüyordu:

Tarihe baktığımızda da, kadınların yalnız ve yalnız savunma amaçlı savaşlarda etkin rol aldığını görüyoruz. Talanlar ve eşkiya saldırıları sırasında o halkın kadınları tarafsız ve sessiz kalmışlardır. Ailenin korunmasını, devamını ve sorumluluğunu yüklenen kadın hangi millete veya hangi sınıfa mensup olursa olsun barıştan yanadır. (...) Eski pişmanlıklardan miras kalmış düşmanlıkların tohumlarını çocuğun körpe ruhundan söküp atacak ve onu gelecekteki parıltılı ve sınırsız ruhsal barışa hazırlayacak olan kimdir: Sadece Anne.[48]

Yesayan bu makalenin son paragrafında, Fransa'daki kadın hareketinin bu ilke üzerine inşa edilmiş olduğunu ve bu yönde çalışan birçok cemiyetin kurulmuş olduğunu anlatır: "Kadınların eğitim yoluyla barışı sağlamak için bir araya gelmesi, Fransa'da feminist hareketin belkemiğini oluşturuyor ve bu hareket başka ülkelerdeki şubeleri ve taraftarlarıyla oralardaki kadın hareketlerinin de yönünü belirliyor."[49]

Yesayan'ın bahsettiği cemiyetlerden biri de Paris'te Maria Szeliga'nın[50] (Chéliga-Loevy) kurduğu *Alliance universalle des femmes pour la Paix par l'Education* (Eğitim Yoluyla

Barış İçin Uluslararası Kadın Birliği) örgütüydü. Yesayan bu örgütün üyesiydi ve örgütten esinlenerek, kendisi de Bayan Hasan Fehmi'yle (yani Hasan Fehmi Bey'in eşi) birlikte farklı din ve milletlerden Osmanlı kadınlarını bir araya getirecek bir barış derneği kurma girişiminde bulunmuştu. 6 Ekim 1908 tarihli bir mektubunda eşine, Prens Sabahaddin'le karşılaştığını ve ona planlarından bahsettiğini, onun da "barış ligi" kurma fikrini coşkuyla karşıladığını, çoğu prensesin kendisini destekleyeceğini söylediğini yazar.[51] Yine 1908'de Kadıköy'den Paris'teki eşine yazdığı bir mektupta birliğin adının *Ligue de Solidarité des dames Ottomanes*'ı (Osmanlı Kadınları Dayanışma Cemiyeti) olmasına karar verdiklerini söyleyerek, Dikran'dan Szeliga'yla görüşüp *Alliance universalle des femmes pour la Paix par l'Education*'un tüzüğünden bir örnek alıp kendisine göndermesini rica eder.[52]

Ne Yesayan'ın barış birliği kurma hayali ne de 1908'in vaad ettiği eşitlik ve özgürlük gerçek oldu. Ancak, yukarıda bahsettiğim 1911 tarihli makalede açıkça dile getirdiği gibi Yesayan, 1909 Kilikya katliamlarına rağmen barışa olan inancını kaybetmemişti. Aksine, şahit olduğu ırkçı şiddet, onun barış çağrısını daha gerçekçi, daha da acil hale getirmişti.

Averagnerun Meç ve *Pavagan E*'yi Birlikte Okumak

Yesayan, katliamların Osmanlı Ermenilerinde yarattığı hayal kırıklığını derinden paylaşmıştı. *Averagnerun Meç*'e yazdığı güçlü önsözde bu hayal kırıklığını şöyle dile getirir:

İstanbul'da Mart'ın siyasi fırtınaları daha yeni dinmişti. Biz Ermenilerin, sevinmeye ve Hürriyet Ordusu'nun zaferini coşkuyla karşılamaya herkesten çok sebebimiz vardı. Ancak Kilikya kırımıyla canımız bir kez daha derinden yandı. Bir kez daha can damarımız kesilmiş, yeni doğmuş özgürlüğün sevinciyle kaynayan kanımız, bir kez daha, alın terimizle yeşerttiğimiz toprağa dökülmüştü. Yıldız'ın düştüğü ve yıllardır beklenen yüz bir pare top atışıyla kutlandığı gün bile bizim en bedbaht günümüz olmuştu. Ancak yaşlı gözlerimiz yeniden gülmeyi bilmiş, Osmanlı dünyasına hakim olan sonsuz mutluluk havası içinde yine en güçlü bizim kalplerimiz çarpmıştı. Ve kor gibi yakan acımızı dindirmek için şu fikre dayanmıştık: "Biz de kurbanlarımızı verdik; kanımız bu kez memlekettaşımız (*hayrenagits*) Türklerle beraber döküldü, bu son olacak." İstibdadın başı ezilmişti, hürriyet rejimi hâkimdi artık; bundan hiç kuşkumuz yoktu. Ve sonra, kırım (*godoradz*) bölgesinden inanılması güç haberler ulaştı bizlere, korkunç manzaralar...[53]

1909, Yesayan'ın halkının kaderine ilk kez bu kadar yakından tanıklık ettiği, onun yaralarını sarmak için bizzat çalıştığı ilk deneyimdi:

Yetimlerin bakımıyla ilgilenmek için Adana'ya gitmek zorundaydım. İnancımız sarsılmış, kalbimiz kırılmış, ümitlerimiz kirletilmişti. Karşımızda kana bulanmış, ateşe verilmiş bir şehir ve zaten güçsüz düşmüş bileklerimizin üzerinde ağırlaşan bir dul ve yetim ordusu duruyordu. Sefaletin sınırı yoktu, olanların sonuçlarının muhasebesi mümkün değildi ve hiçbir vicdani beklentimiz kalmamıştı.[54]

Mersin'e ilk vardığında tahmin edemeyeceği kadar büyük bir yıkıntıyla karşılaşmıştı: "Mersin'e vardığımızda, en büyük felaketin resmini görmeye hazırdım zaten. İzmir'de gördüğüm yetimlerin belleğimde bırakmış olduğu azapla, beni korkunç bir gerçeğin beklediğini tahmin edebiliyordum. Ancak asıl gördüğüm şey, tahayyül edilebilecek bir şey değildi; gördüğüm manzarayı tam olarak anlatmam mümkün değil; kelimeler gündelik, olağan anlamlarıyla, gözlerimin gördüğü tüyler ürpertici görüntüyü ifade etmeye yetmezler."[55]

Gördüklerini, duyduklarını, hissettiklerini aktarırken, Yesayan'ın en büyük kaygısı, bu insanlık dramını bütün dehşetiyle aktarabilmekti. Bu güçlü önsözle tüm Osmanlı vatandaşlarına sesleniyor, onları ülkelerinin acı gerçeğiyle yüzleşmeye davet ediyor ve şöyle diyordu: "Dileğim, okurun burada aktarmış olduğum izlenimlerimin, belirli bir siyasi çizginin ya da milliyetçi önyargıların, geleneksel intikam veya ırkçı nefret duygularının etkisinde şekillenmiş olmadığını bilmesidir."[56] Yesayan Kilikya'da yaşananlardan sadece Ermenilerin değil bütün ülkenin haberdar olması gerektiğine inanıyor ve yazdıklarının önyargısız bir şekilde okunması için, "yazarın milletinin dahi unutulmasını"[57] diliyordu. Çünkü, onun için anlatanın kimliği yaşananların korkunçluğunu değiştirmeyecekti. Duyduğu "öfke, utanç, ümitsizlik ve tükenmişlik" şiddet ve adaletsizlik karşısında insani bir isyandı.

Diğer yandan Yesayan, "eşit haklara sahip bir Osmanlı vatandaşı" özne pozisyonundan konuşuyordu: "Özgür bir vatandaş olarak, ülkemin eşit haklara ve eşit sorumluluklara sahip bir evladı olarak çekinmeden bu sayfaları yazdım. Yazdıklarım, bir Ermeni kadının duygusallığından ziyade bir insan evladının samimi izlenimleri olarak algılanmalıdır."[58] "Yerle bir edilmiş Ermeni köylerinin yanında sapasağlam duran Türk mahalleleri" ve "cezalandırılmamış katillerin utanmaz bakışları"nı[59] aktarırken, yöneticilerin katliamlara verdikleri desteğin iyice anlaşılmasını istiyordu: "Tahakküm, zulüm, hapis... katledemediklerini yaşadıkları için suçlu sayıyor, evlerini ve saldırıya uğramış köylerini korumak için silahlanmak zorunda kalmış olanları ölüme ya da uzun süreli hapse mahkûm

ediyorlardı. İlk darağaçları kurulmuştu ve vahşi katillerin yanında, kurbanlar da asılarak hakarete uğruyorlardı."[60]

Ancak, Yesayan Ermenileri de uyarıyordu. İstibdadın üstesinden gelmenin tek yolu, tüm Osmanlı vatandaşlarını bilgilendirmek, onların güven ve desteğini kazanmaktı. Irkçılık bütün memleketin sorunu olmalıydı ve Ermeniler bu sorunu yalnızlaşıp ümitsizliğe kapılarak çözemezlerdi. Ermenilerin yaşadıkları hayal kırıklığını ve gerçek duygularını gizlemelerinin "karşılıklı güvensizliği sonsuza dek körüklemekten başka bir şeye yaramayacağını" düşünüyordu.[61]

Yesayan, ırkçı şiddetin işleme mekanizmasını çözümlemişti. Toplumda kin ve nefret duyguları yeniden üretildiği sürece Meşrutiyet rejiminin özgürlük getirmesi mümkün olamazdı. O halde, ilk adım, "tüm milletimizi, hatta özümüze ve acılarımıza yabancı kalmış memlekettaşlarımızı bile üç ay boyunca yaşamış olduğum o karanlık hayattan, sonsuz sefaletten haberdar etmek"ti.[62]

Yesayan, Ermenilere karşı önyargı ve güvensizliğin devletin yönetici kadrolarında üretildiğini biliyor ve katliamları engelleyemeyen ve hatta Ermenileri sorumlu tutan hükümeti hedef alarak şöyle diyordu: "Kan ve yangının dehşetinden delirmiş, akıldışı kararlara maruz bırakılmış, ata topraklarından kaçışan bir halkı resmedebildiysem; ağlamaktan kör olmuş gözlerinde yurtlarının gökyüzünü karanlık ve yasa boğan, iklim koşullarını onların korumasız ve zayıf bedenlerine eziyet ettiren, topraklarını sütü kesilmiş bir annenin göğsü gibi kurutup boşaltan bu kâbusu anlatabildiysem; ve dahası, eğer zulmün kamçısı altında eğrilmiş bu bellerin şevk ve azmini, ruhlarındaki aziz ateşi dile getirebildiysem işte o zaman memleketime *(hayrenik)* hizmet etmiş olduğuma inanırım. Çünkü artık hiç kimse sarsılmaz bir inançla donanmış, yıldırıcı adaletsizliklere, hâlâ dumanı tüten yıkıntılar üzerinde yükselen darağaçlarına rağmen, yurdu tehdit eden o en büyük tehlikeye -istibdadın yeni şekillerle, yeni maskelerle karşımıza tekrar çıkma tehlikesine- karşı, kana bulanmış, paramparça edilmiş varlıklarını hiç düşünmeden bütün ilerici akımlara seferber edebilecek bu erdemli insanlara hakaretle ve kinle yaklaşmaya cesaret edemeyecek. Bize atfedilen en büyük suç da bu değil miydi zaten, soyumuzun şanını kirletmek için kullanılan?"[63]

Bir Osmanlı aydını olarak Yesayan, Meşrutiyet'in vaatlerinden birini, devletin tüm vatandaşlarının güvenliğini korumakla yükümlü olduğunu hatırlatıyordu: "Tekrarlıyorum, hepimizin ülkemizin kana bulanmış gerçek resminden haberdar olmamız, ona cesaretle ve

ısrarla bakabilmemiz şarttır. Gördüğüm ve duyduğum şeyler devleti temelden sarsacak nitelikteydi."[64]

Kilikya'da yaşadıkları, Yesayan'ın barışa dair hislerini derinden etkilemiş olmalıydı. Çünkü o "barış" kelimesinin en ironik, en gerçekdışı ve en can yakıcı şekilde tınladığı ana tanık olmuştu. Adana'da bulunduğu ilk pazar günü, kilisedeki ayine katılmış, papazın cemaate dönüp *khağağutyun amenetsun*[65] dediği anda halkın nasıl gözyaşlarına boğulduğunu görmüş ve şöyle yazmıştı: "O barış temennisi ne sadece o an, ne de o belirli insan grubu içindi; asırlardır zulümden beli bükülmüş, baskının gölgesi altında afallamış bu ırk için o anda karşı konulmaz bir yükseklikten tınlıyordu."[66]

Yesayan bu cümleleri yazdıktan bir yıl sonra, 1912'de, topraklarından kaçıp İstanbul'a sığınan Balkan muhacirlerine bakarak Kilikya'da gördüklerini hatırlayacak ve şöyle diyecekti: "Yerinden yurdundan edilmiş ve kaçak... Onlarla aramızda ortak olan ne? Bizi aynılaştıran... Yüzlerindeki korku dolu ifade, içimde sönmeye yüz tutmuş derin ve unutulması zor acıları tekrar canlandırıyor. Acılı hafızamda, başka bir diyarda, felakete uğramış insanların bir sel gibi önümüzde aktığı geceler canlanıyor."[67]

Kilikya kırımına doğrudan referansla biten *Pavagan E*'de Yesayan, kahramanının ağzından kendi düşünce ve hislerini aktarmıştır. Anlatı savaşın başladığı o anlamsız ve korkunç anın resmiyle açılır:

Savaş ilan edileli üç gün oluyor... Başkent alışıldık görüntüsünü korumaya çalışsa da insanlar karmaşık duygular içinde tedirgin. Uzun ve sinir bozucu bir bekleyişin ardından savaş ilan edildi işte... Günlerdir binlerce insan birbirlerine kaygıyla soruyorlardı: 'savaş mı uzlaşma mı?' (...) İnsanlar "Bu devirde nasıl mümkün olabilir? Medeni dünya bu korkunç cürüme engel olacaktır" diyordu. Fakat üç gün önce savaş ilan edildi ve Balkan sınırının çeşitli noktalarında şimdi silahlar patlıyor.[68]

Bundan sonraki satırlarda Yesayan, savaş alanında "nice canlı bedenin birer cesede dönüştüğü" sırada, güvenli ve rahat evlerinde oturmuş huzur içinde kitap okur ve arada sırada savaş hakkında konuşuyor olmanın rahatsız edici tezatını dile getirir:

Savaş ilan edildi... Sıcacık salonda huzur içinde oturmuş, lambanın o tatlı, aşina ışığı altında dostlarıma eğlenceli bir şeyler okuyordum. Ansızın içimden bir ses beni ayağa kaldırdı; hiç beklenmedik bir hüzün sardı benliğimi: 'Belki de şu anda bir çarpışma var ve sayısız insan ölüyor...' Konuşmalar sanki bir bıçak darbesiyle kesiliverdi ve odaya derin bir

sessizlik çöktü. Salondaki herkesin aynı düşünceleri paylaştığına eminim. Sessizliğin içinde uzun ve acı dolu bir sızlanma dolaşıyor. Fakat işte birkaç dakika geçiyor ve biz gerçeklerden uzaklaşıyoruz. Savaşın yanı başımızda olduğunun bilincindeyiz fakat yine de sakin ve tekdüze hayatımıza devam ediyoruz.[69]

Gece kendiyle başbaşa kaldığında, savaşla yüzleşmeye, çatışmayı gözünün önünde canlandırmaya çalışır. Onu tedirgin eden "kan dökülüyor" olduğu bilgisinin kendisini "cezalandırmak istercesine" üstüne geldiğini hisseder. Sabah seferberlik çağrısı yapan davulla uyanır:

İşte savaş hepimizin gerçekliği oluyor. Başımızdaki felaketin hatları iyice belirginleşiyor. Felaket ölümcül gölgesini başkentin en huzurlu evlerine kadar yayıyor. Fakat her aile sadece kendi askerini düşünüp onu ölüm tehlikesinden uzak tutmak için çare arıyor; annelerin kalpleri dehşetle, korkuyla doluyor ve herkes bu talihsizliği kişisel bir felaket olarak algılıyor. Kimse resmin bütününü, dehşetin büyüklüğünü kavramıyor; kimse gerçekten bir savaş olduğunun ve her an kan döküldüğünün farkında değil.[70]

Yesayan bu sözlerle savaşın sadece savaş alanlarında değil, tüm ülkede yaşandığını ve kimsenin savaşın etkilerinden muaf olamayacağını anlatmak ister. Bir yandan başkentin rahat salonlarında savaş bölgesinden kilometrelerce uzakta ve sınıfsal konumları itibariyle savaşın etkilerinden muaf olduklarını düşünen aydınların (ki kendisi de bu gruba dahildir, fakat kişisel duruşu itibariyle onlardan ayrılır) savaşı diplomasiye indirgeyip entelektüel tartışmalarının bir parçası haline getirmelerini, bir süre sonra da konuyu değiştirip sanattan, edebiyattan veya eğlenceli şeylerden bahsetmelerini eleştirir. Diğer yandan da oğullarını savaşa göndermek zorunda kalacak ailelerin bu durumu sadece kendi başlarına gelmiş bir felaket olarak görmelerinin ve sadece kendi ailelerinin güvenliği için kaygılanmalarının, savaşın gerçekliğinin farkında olmadıkları anlamına geldiğini düşünür. Yazı boyunca savaşın insani ve kitlesel boyutuna dikkat çeker.

Bir yakınının evinde, çay masası etrafında başlayan, savaşta hangi tarafın haklı olduğu tartışması onu son derece bunaltır. Kimileri Balkan devletlerinin kendi meşru hakları ve "zulüm görmüş kardeşlerinin kurtuluşu" için "kutsal" bir savaş yürütüyor olduklarına ikna olmuştur, kimileri ise Osmanlı'nın kendi topraklarını koruma hakkının olduğunu düşünmektedir. "Ama sonuçta kazanan haklıdır" ifadesi üzerine Yesayan "hak" kelimesinin ne kadar "sahte ve sinsi" olduğunu fark eder. Karşılıklı konuşan bu erkek aydınları "yüzünde yaltaklanma ifadeleri, bir o yana bir bu yana dönüp başlarını sallayan" palyaçolara benzetir. Zulmü meşrulaştıran bu fikirlere dayanamaz ve arkadaşlarına,

zulüme zulmle yanıt vermenin ancak zaaflık göstergesi olabileceğini söyler. Bu tepkisine karşı çıkan ve Türklerin bu "yargıyı" hak ettiklerini söyleyen bir genç karşısında Yesayan, kendisinin halkının alınyazısını paylaşmadığını, katliamları bizzat yaşamadığını, bunun, mantığıyla tahayyül edemeyeceği kadar büyük bir kâbus olduğunu söyler. Bu yüzden, kendisinin anlamaması doğaldır belki de. Ancak bu genç, katliamlara tanık olmuştur ve kalbine sadece intikam duygusunun hâkim olması bu yüzdendir. Yesayan genci anlar, "ruhu bir kılıç darbesiyle yaralanmıştı" der, ona merhamet hissiyle bakar: "ona ağır bir hasta kardeşe gösterilecek ilgiyi ve şefkati sunmak isterdim." Fakat kendisinin de ağzından aynı nefret sözlerinin dökülmesini beklemesi boşunadır.

Savaşı coşkulu, arzulanan ve kaçınılmaz bir şey olarak sunmaya çalışan bu fikirler onu boğmaktadır; o savaşa topyekûn karşıdır ve onu ilgilendiren savaşın sebep olduğu kayıplardır: "Sinsi diplomasinin resmi ya da gayri resmi oyunlarından bana ne? Şu anda iki tarafta binlerce köylünün, binlerce günahsız, saf insanın kanı dökülüyor." Metin boyunca bu duruşunu yineleyen Yesayan, kimi yerlerde kendisi gibi düşünen başka insanların da olduğunu anlatır: "'Birbirlerini uyutuyor, halkları kandırıyor ve onların mahvına sebep oluyorlar' diye haykırıyor bir genç. "İki taraftan da insanların tüfeklerin gürültüsünü bastırıp 'Yeter! Yeter!' diye haykırmaları gerek." [71]

Yesayan metinde savaşın sınıfsal boyutuna dair tahlillerde bulunur. Çatışmalarda, savaş kararı alan ya da düşmanlığı körükleyen iktidardakilerin değil, karşı çıkmaya güçü yetmeyecek, yoksul köylülerin öldüğünü anlatır. Vapurda giderken askere alınan köylüleri görür: "Neden onları topraklarından ayırıp ölüme yolluyorlar ki?"[72] diye isyan eder. Karşısında oturan bir grup köylünün aralarında romatizmaya iyi gelen bir ilaçtan bahsettiklerini duyar. Evlerini, ailelerini cephede ölmek üzere geride bırakmış bu masum insanlar sadece hükümetleri böyle istedi diye savaşmaya giderlerken, belki de ölmeye gidiyor olduklarının farkında bile değildirler: "Romatizma...! Bu adamlar savaşa gittiklerinin farkında değiller mi? Kanlarıyla soğuk Balkan toprağını ısıtacaklarının... Ta ki o doyana, verilen canlarla hayat bulup bütün dünyaya haykırana kadar: Yeter... Yeter..."[73]

Savaşın doğrudan güvenliklerini tehdit etmediği grup ise birinci mevkide oturmaktadır. Devlet memuru bu grup için Yesayan şöyle der: "rahat ve sıcak evlerine döneceklerini ve bunun böyle devam edeceğini biliyorlar."[74]

Yesayan bu metinde çok önemli başka bir mevzuya daha, halkın basın tarafından kandırılmasına ve haber alma özgürlüğünden mahrum bırakılmasına dikkat çekmiştir. Gazetelerin Osmanlı ordusunun yeniliyor olduğuna dair gerçeği gizlediklerini anlatır:

Savaş iki haftadır devam ediyor ve İstanbul'da basılan Türk gazetelerinden hiçbiri, bu süre içerisinde olup bitenle ilgili gerçeklerle bağdaşan tek bir habere bile yer vermedi. Resmi bildirilerin muğlak üslubu belirsizliği artırıyor ve genel haletiruhiye hiçbir somut olguya bağlı olmaksızın iyimserlikten kötümserliğe sürükleniyor. İnsanlar gözleri bağlı bir şekilde karanlıkta bir o yana bir bu yana gidip geliyor. Resmen kandırılan bu insanların kanları isteniyor, sel gibi akan kanları...[75]

Oğlunun dönüş haberini bekleyen komşusu, kendisini bilgilendirmesi için Yesayan'a yalvarır. Yesayan ona haberlerin çok kötü olduğunu söyleyince kadın kanepeye yığılır ve hıçkırıklara boğulur. Kadının ızdırabı karşısında Yesayan, "asırlık kin buzlarının eridiğini" ve "kalbinin iyilikle dolduğunu" hisseder: "Kalbimin hiç bilinmeyen derinliklerinden dudaklarıma kardeşçe ve teselli eden sözler akmaya başladı."[76]

Düşman tarafların deneyimlerini ortaklaştıran annelik, Yesayan'ın savaşın işleme mekanizmasını daha net görmesini sağlar. Komşusuyla kurduğu, kendisini bile şaşırtan empati, onu hak tartışmalarından iyice uzaklaştırır.

Yesayan'ın kahramanı aracılığıyla anlattığı şey, dün Ermeni kadınların yaşadıklarını bugün İstanbul'da oğulları askerde ölen Müslüman Türk kadınların yaşadığıydı. Belki de savaşlar ve katliamlar, kadınlar sathında aynı şekilde deneyimlenmekteydi ve bu bilginin milleti yoktu:

Yavrum uyumuyor... Dudaklarımdan dökülebilecek sözlerden çok daha fazlasını duymak ister gibi, acı içindeki nemli gözlerini hiç kırpmadan bana bakıyor. Yatağın yanında oturmuş, uzun uzun sıkıntısının ne olabileceğini düşünüyorum. İşte böyle, bebeklerin beşikleri başında kandil ışığı parıldayan huzur içindeki evlere girip öldürdüler; güçlü, güzel, kutsal ne varsa ayaklar altına aldılar... Düşmanın gerçekten de hiçbir değere saygısı yok.[77]

Ancak Yesayan, şiddetin devam edeceğinin, gelecek günlerin karanlık olduğunun farkındadır. Bir anne olarak çocuğunu bu dünyaya hazırlamak, kendini koruyabilmesi için karşılaşacağı kötülüğün bilgisini aktarmak mecburiyetindedir. O yolun sonunda ölüm olduğunu bile bile, ona sevgi ve huzur yerine, mücadele etmeyi, boyun eğmemeyi ve savaşmayı öğretmek zorundadır:

Yavrumun yatağı yanında oturup onun yorgun gözlerine bakarken asırlık köleliğin baskısıyla omuzlarımın çöktüğünü hissediyorum. Ona mütebessim bir gururla bakmak

isterdim, onun için parlak bir gelecek hayali kurmak isterdim, fakat anne yüreğimde sadece korku, sıkıntı ve dehşet var. Şarkı söylemek, onu ninnilerimle uyutmak istiyorum; ama şarkılar dudaklarımda donup kalıyor.

Yavrum senin için bütün fırtınaları dindirmeyi, bütün yolları düzlemeyi, kalbine sevgi ve huzur çiçeğinin tohumlarını ekmeyi isterdim. Fakat ben seni mücadeleye davet etmek zorundayım ki başın asla bir köleninki gibi eğilmesin. Elinden tutup, nice annenin oğullarının muzaffer dönüşünü boş yere beklediği, çoğu zaman gidenin dönemediği o fikrin yoluna yönlendirmeliyim seni.[78]

Yesayan, hayatı boyunca sadece savaşa değil, yaşamın her alanını şekillendiren militarist pratiklere karşı çıktı. Yerevan Üniversitesi'nden öğrencisi Rupen Zaryan anılarında, Yesayan'ın, kendisi sınıfa girdiğinde öğrencilerinin ayağa kalkmalarından rahatsız olduğunu anlatır: "Bu talebimin kurallara ters düşeceğinin farkındayım, ama hazır ola geçtiğinizi görmek beni çok rahatsız ediyor. O kadar askeri bir davranış ki bu. Bundan sonra bana olan saygınızı başka bir şekilde göstermenizi rica edeceğim. Örneğin derse zamanında gelerek..."[79]

Zabel Yesayan hayatı boyunca, yazdıkları, eylemleri ve yaşam tarzıyla, ataerki, kapitalizm, ırkçılık ve militarizm karşıtı felsefe ve mücadelelerin birbirleriyle olan ilişkisini güçlendirmişti. Yesayan'ın antimilitarist duruşu ve barış mücadelesi değil, bu mücadelenin detaylarını bugün okuyabilmek, onun barış çağrısını duyabilmek devrim niteliğinde. Çünkü bu tarih hiç yazılmadı. Türkiye'de barış mücadelesinin tarihi silindi, başka türlü olabileceği ihtimali yok edildi. Bu ihtimalin sessizleştirilmesi Türkiye'nin bugününü acıyla şekillendirmeye devam ediyor...

---

[1] Bu yazı, 6-7 Nisan 2006 tarihlerinde Boğaziçi Üniversitesi'nde gerçekleşen *Women in the Arts and Writing: Negotiating the Ottoman Public Sphere in the 19th and early 20th Centuries* konferansında sunmuş olduğum "Another way was possible: Reading Zabel Yesayan's Call Against War" başlıklı tebliğin genişletilmiş çevirisidir. Yazının bir başka versiyonu ADK (Armenisch-Deutsche Korrespondenz) 143 - Jg. 2009 / Heft 1'de Almanca olarak yayınlanmıştır.

Yesayan hakkında çok değerli bilgi ve fikirlerini benimle paylaşan Prof. Marc Nichanian'a, çalışmanın her aşamasına bilgi, eleştiri ve önerileriyle katkıda bulunan Lerna Ekmekçioğlu'na, yazının son halini almasında yardım ve desteğini esirgemeyen İmge Oranlı'ya teşekkür ederim.

Zabel Yesayan'ın bir barış birliği kurma girişiminde bulunduğunu ilk Pınar Selek'ten duymuştum; ona da Hrant Dink söylemişti. Pınar, *Barışamadık*'ı yazarken Zabel'e de yer vermek istemişti; fakat o zaman elimde yeterli kaynak olmadığından, birkaç satırdan fazlasını verememiştim. Umarım bu yazı, hâlâ barışa inananlara tutunacak bir dal verir...

[2] *Arek*, no:1, s. 19-26; no:2, s. 71-77. Bknz. Chouchik Dasnabédian, *Zabel Essayan ou l'univers lumineux de la litterature,* Anilyas, 1988, s. 79.

[3] *Namagner*, Yerevan: Yerevani Bedagan Hamalsarani Hıradaragutyun, 1977, s. 16.*Pavagan E* 1925'ten sonra İstanbul'da ilk kez 2006'da *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933* içinde Talar Şilelyan'ın Türkçe çevirisiyle yayınlanmıştır (Zabel Yesayan, "Yeter!", *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933,* Ekmekçioğlu, Lerna ve Bilal, Melissa (der.), Aras Yayıncılık, İstanbul, s. 224-239). Bu makalede alıntıladığım bölümler, bu çevirinin gözden geçirilmiş halidir.

[4] *Silihdari Bardezneri* (Silihdar Bahçeleri, Yerevan, 1935) adı altında yayınladığı otobiyografisinin ilk cildinde (diğer ciltlerini tamamlayamamıştır), doğduğu evi, sokağı, mahalleyi, ailesini, komşularını, *Surp Khaç*'a başladığı günleri, çocukluk ve ilkgençlik yıllarına dair birçok anısını, İstanbul'un o dönemki toplumsal dokusuna ve siyasi atmosferine değinerek anlatır.

Yerevan *Yeğişe Çarentsi Anvan Kıraganutyan yev Arvesdi Tankaran*'daki (Yeğişe Çarents Edebiyat ve Sanat Müzesi) Zabel Yesayan fonunda bulunan yayınlanmamış *İnknagensakrutyun*'da (Otobiyografi) o sıralar katıldığı salon toplantılarında siyaset konuşuluyor olmasının babasını endişelendirmiş olduğunu ve bu yüzden kızını Paris'e göndermeye karar verdiğini anlatır. Aktaran: Victoria Rowe, s. 200.

Çok genç yaşta, pedagog ve anaokulu müdürü Kayane Madagyan'ın salonuna katılmaya başlar. Sonradan eşi olacak Dikran Yesayan'la da bu salonda tanışır. Detaylı bilgi için bkz. Khalapyan, Hasmik. "Kendine Ait Bir Feminizm: Zabel Yesayan'ın Hayatı ve Faaliyetleri", *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933* içinde, Ekmekçioğlu, Lerna. Bilal, Melissa (der.), (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2006), s. 173.

[5] Dzağig, 1895, sayı: 1, s. 17. Aynı yıl *Dzağig*'de yayınlanan diğer yazıları: "Guyrı" (Kör), *Dzağig*, sayı: 3, 1895, s. 93-95; "Ağçıgan Hokiner" (Genç Kız Ruhları), *Dzağig*, sayı: 5, 1895, s. 192-196. Bkz. Dasnabédian: 1988, s. 84.

Aynı yıllarda birkaç başka yazısı da yine Çobanyan'ın editörlüğündeki *Anahid* dergisinde yayınlanmıştır. Bkz. Dasnabédian: 1988, s. 77.

[6] 16 Ocak 1873'te Ortaköy'de doğmuş, ilköğrenimini bu semtte tamamladıktan sonra, *Getronagan* okuluna devam etmiştir. 1895'te Sanayi-i Nefise Mektebi'nden ressamlık ve heykeltıraşlık diploması almıştır. 1894-1896 yılları arasında *Getronagan*'da resim öğretmenliği yapmış, 1896'da Paris'e gitmiş ve orada sanat akademisinden mezun olmuştur. Çeşitli sergilere katılmış ve ödüller almıştır. 1921'de Paris'te ölmüştür. Teotig, *Amenun Daretsuytsı* (Herkesin Yıllığı), İstanbul, 1911, s. 257.

[7] Zabel Yesayan'ın ismi Latin alfabesine, farklı transliterasyon sistemleri kullanan İngilizce ve Fransızca kaynaklarda farklı biçimlerde geçmiştir: Marc Nichanian (*Writers of Disaster: Armenian Literature in the Twentieth Century*, Princeton: Gomidas Institute, 2002) "Zabel Esayan", Ara Baliozian (*The Gardens of Silihdar and Other Writings*, NY: Ashod Press, 1982) ve Krikor Beledian (*Cinquante ans de Littérature Arménienne en France*, Paris: CNRS Editions, 2001) "Zabel Yessayan", Rubina Peroomian (*Literary Responses to Catastrophe: A Comparison of the Armenian and the Jewish Experience*, Scholars Press, Atlanta, 1993) "Zapel Esayan", Chouchik Dasnabédian (*Zabel Essayan ou l'univers lumineux de la littérature,* Kilikya Katolikosluğu Yayınları, Antilyas, 1988) "Zabel Essayan", Victoria Rowe (*A History of Armenian Women's Writing: 1880-1922,* Cambridge Scholars Press, 2003) "Zabel Yesayian" yazmayı tercih etmişlerdir. Kendisi ise, Fransızca yazılarını "Zabel Essayan" olarak imzalamıştır.

[8] K. Stepanyan'ın *Zabel Yesayan: Yerger*'e (Zabel Yesayan: Eserleri, Serko Bayazad (der.) Haybedhrad, Yerevan, 1959) yazdığı önsöze bakınız.

[9] *Amenun Daretsuytsı*, 1911, s. 256.

[10] Bknz. Chouchik Dasnabédian, *Yerger P. Hador: Hokis Aksoryal, Verçin Pajagı, Arkelkı,* (Eserleri, ikinci cilt, Ruhum Sürgünde, Son Kadeh, Engel), Kilikya Katolikosluğu Yayınları, Antilyas, 1987.

[11] *Amenun Daretsuytsı*, 1911, s. 256.

Zabel Yesayan'ın yazılarının Osmanlıcaya çevrilmiş olduğunu biliyoruz. 1908 tarihli bir mektubunda eşine, bir yazısının çevrilerek *Şurayı Ümmet*'te yayınlandığını ve övgüler aldığını, daha sonra *İkdam*'da yazıyla ilgili yorumlar çıktığını yazmaktadır. Ayrıca, *Tsayn Hayrenyats*'ta (Vatan Sesi) Ermeni milletvekillerini eleştirdiği bir yazısı da, saraydaki bir yemekli davete katılan Ermeni milletvekillerine gönderilir ve kendi deyimiyle büyük "sansasyon" yaratır: "Türkler ve Ermeniler, yaşlı gözlerle bana teşekkür ettiler, elimi öptüler. Geçen gün vapurda, Türkler, Tophane müdür yardımcısı, vs. benim hakkımda konuşuyorlardı, ne kadar heyecanlandığımı tahmin edebiliyorsundur" (*Namagner*, s. 66-67).

Yesayan'ın üyesi olduğu toplumsal hizmet örgütleri, faaliyetleri ve görüşleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Khalapyan, s.186-190. Ayrıca: Zabel Yesayan, "Meşrutiyet'ten Sonra Ermeni Kadını", *Bir Adalet Feryadı* içinde, s. 213-215.

[12] *Averagnerun Meç*, Şirag Hradaragçadun, Beyrut, 1987, s. 15. Kilikya'dan eşine yazmış olduğu mektuplar için bknz. Yesayan, *Namagner* (Mektuplar), Yerevan: Yerevani Bedagan Hamalsarani Hıradaragutyun, 1977.

Ayrıca bkz. Leon Ketcheyan, "Zabel Essayan et les orphelinats arméniens fondés au lendemain des massacres de Cilicie d'avril 1909", *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine, La Cilicie (1909-1921) Des Massacres d'Adana au Mandat Français,* Raymond H. Kévorkian (der.), cilt 3, 1999.

[13] Nichanian, s. 234.

[14] Bu eserle ilgili detaylı analiz için bkz. Nichanian, 194-217.

Yesayan ayrıca, 1911'de, New York'ta yayınlanan ve kendisinin de kadın köşesini hazırladığı *Arakadz* dergisinde, *Giligyo Vorpanotsneri* (Kilikya Yetimhaneleri) adı altında bir dizi makale kaleme almıştır (sayı:13, 14,15, 17, 24, 31 Ağustos 1911). Bkz. Dasnabédian, 79.

[15] Khalapyan, s. 169.

[16] Filibe'den annesine yazdığı ilk mektup *Namagner* cildinde yayınlanmıştır.

Ara Baliozian, Yesayan'ın Bulgaristan'da, aralarında Kosdan Zaryan'ın da bulunduğu bir grup Ermeni aydını ile buluştuğunu anlatır. Ermeni yazar ve şair Zaryan (1885-1969), *Mehyan* (Tapınak) edebiyat dergisinin yayına hazırlanmasına yardım etmek için o sıralar İstanbul'da bulunmaktadır. Tutuklamalar başlamadan hemen önce Bulgaristan'a kaçmayı başarır. Hemen ardından Yesayan aralarına katılır. Baliozian, Zaryan'ın 1930'da Boston'da *Hayrenik* (Vatan) gazetesinde tefrika halinde yayınlanmış otobiyografisinden, Yesayan'la ilgili anılarını aktarır. Zaryan, Yesayan'ın Bulgaristan'da bulunduğu süre içinde sürekli olarak tutuklu Ermeni aydınlarını kurtarma planları yaptığını, ancak maalesef bunların bir sonuç vermediğini anlatmıştır (Baliozian, s. 7).

[17] Hrand Yesayan, *İm Mayrigı* (Annem, Sovedagan Kraganutyun, 3, 1978, s. 86-90). Aktaran: Rowe, s. 197-198.

[18] Rowe, s. 198.

[19] Roman "Bugün İstanbul'a döndüm" sözleriyle başlar. 1919'da yazılmış olmasına rağmen bir geriye dönüş söz konusudur. Kahramanlar aralarında, İkinci Meşrutiyet'ten, Kilikya katliamlarından ve yeni oluşmakta olan Türk-Ermeni işbirliği planlarından bahsederler (Zabel Yesayan, *Hokis Aksoryal*, Viyana: Mkhitaryan Dbaran, 1922, s. 9). Roman boyunca Yesayan, Emma adında ressam bir kadının ağzından konuşmaktadır. Emma, resimlerinin hâlâ karanlık ve puslu olduğunu, bunun da ülkesinin üzerine henüz güneş doğmamış olmasından kaynaklandığını söyler. Fakat ilerde sislerin dağılacağını ve eserlerine güneş doğacağını hissettiğini anlatır. Şöyle der: "Meşrutiyet Türkiye'sinin bize karşı özel ve sevecen bir iyi niyeti var. Şaşırtıcı derecede sürprizlerle dolu bir ülke burası ve sanki bir halden diğerine bir geçiş süreci yok, ya çok iyi ya da çok kötü" (Zabel Yesayan, *Hokis Aksoryal*, Viyana: Mkhitaryan Dbaran 1922, s. 2). Bu romanla ilgili detaylı analiz için bkz. Rowe, s. 226-234.

[20] Nichanian'a göre bu roman, Yesayan'ın Taşnag partisi çizgisinden tamamen kopuşunu simgeler. Yesayan artık Sovyet rejiminin diyasporadaki en önemli temsilcilerinden biridir. Nichanian, Hagop Oşagan'ın, Yesayan'ın bu dönüşümünü romanına yansıtmış olmasını "kalemini satmak" olarak değerlendirdiğini aktarır. Oşagan'ın bu tutumu diyasporada da geniş kabul görmüş ve bu roman neredeyse tamamen yok sayılmıştır. Hiçbir ders kitabında, Ermeni edebiyatı tarihi ile ilgili hiçbir eserde, zaten yayınlanmamış olan bu romana yer verilmemiştir (Nichanian, s. 193). Nichanian'ın bu tespiti benim için son derece önemlidir; çünkü aynı şekilde, bu yazının konusu olan *Pavagan E*'ye de Yesayan'la ilgili hiçbir kaynakta rastlamak mümkün değildir; hiçbir derlemede yer almamış, hakkında hiçbir yazı yazılmamıştır (Sadece Sevag Arzumanyan, *Namagner*'e yazdığı önsözde ve Dasnabédian, Yesayan'ın eserlerinin listesinde bu eserin ismine ve yayınlanma tarihine değinmişlerdir).

[21] Beledian, s. 31.

[22] Beledian, s. 91.

[23] Nichanian'a göre, bu kovuşturmalardaki en büyük ironi, milliyetçi propaganda yaptıkları gerekçesiyle tutuklanan bu Ermeni aydınlarının hepsinin de milliyetçilik karşıtı bir felsefe benimsemiş ve bu duruşlarını yazılarıyla açıkça ifade etmiş kişiler olmalarıdır (Nichanian, s. 16).

[24] Yesayan'ın ölüm tarihi çeşitli kaynaklarda farklı şekillerde verilmiştir. Dasnabédian "Sibirya'da bir yerde, muhtemelen 1943'te" diye yazmıştır (Dasnabédian, 1988: s. 17). Beledian, Yesayan'ın 1942'de Bakü cezaevinden çocuklarına yazmış olduğu mektuplara dayanarak, "1942'de Bakü cezaevinde ölmüştür" diye aktarmış (Beledian, s. 444), Nichanian ise yine aynı cezaevinde 1943'te öldüğünü kaydetmiştir (Nichanian, s. 192).

[25] Feminist yazar ve aktivist Sırpuhi Düsap (1841-1901) Ermeni edebiyatının ilk kadın romancısıdır. Kadının bilinçlenerek ve çalışarak özgürlüğünü elde edebileceğine inanmıştı. En önemli eseri, annesi Nazlı Vahan'la birlikte 1879'da kurduğu ve yönettiği *Tıbrotsaser Hayuhyats Ingerutyun*'dur (Okulsever Ermeni Kadınlar Cemiyeti). Bu örgütün amacı, Ermeni kızlarının eğitiminde çalışacak öğretmenler yetiştirmekti. Birlik, 1879'da *Tıbrotsaser Dignants Varjaran*'ı (Okulsever Kadınlar Okulu) kurdu. *Tıbrotsaser* bugün hâlâ Paris'te eğitim vermeye devam etmektedir. Sırpuhi Düsap'ın kadının özgürleşmesine adanmış makaleleri ve üç romanı vardır: *Mayda* (1883), *Siranuş* (1884), *Araksia Gam Varjuhin* (1887).

[26] Arşaguhi Cezveciyan İstanbul Balat'ta 8 Haziran 1875'te doğdu. İlköğrenimini Samatya'daki *Nunyan Vartuhyan Varjaran*'da tamamladıktan sonra İngiltere Scarborough'da The Westlands High School'a ve daha sonra da Fransa Versailles'da Lycée des Jeunes Filles'e devam etti. O da, Yesayan gibi Gwiton (Guy de) Lusignan'ın sözlüğünde tasnifçi ve yeni deyimler toplayıcısı olarak çalıştı. 1898'de İstanbul'a dönerek, mezun olduğu okulda ve Üsküdar'daki *Cemaran* okulunda gönüllü öğretmenlik yaptı. Hayganuş Mark'ın editörlüğündeki *Dzağig* kadın dergisi ile, *Manzume*, *Surhantag*, *Püzantion* ve *Jamanag* gibi dergi ve gazetelerde çalıştı. *Dignants Miyutyun* ve *Azkanıver Hayuhyats Ingerutyun* gibi çeşitli hayır kurumları ve kadın derneklerinin aktif üyesi. 1909'da *Azkanıver Hayuhyats Ingerutyun* temsilcisi olarak Hacın ve Dört-Yol'a gitti, görgü tanıklarıyla konuştu, Ermeni direniş hareketinin tutuklu liderleriyle görüşmeyi başardı. Raporunu 1910'da *Amis mı i Giligya* (Kilikya'da Bir Ay) adı altında İstanbul'da yayınladı (Der-Nersesyan Marbaası). Yesayan bu kitapla ilgili olarak "Kitabınızın hüzün ve kaygı dolu sayfalarında, bizzat deneyimlemiş olduğum o korkunç hayatı iki kat hissettim" diye yazmıştır (Teotig, *Amenun Daretsuytsı,* 1911, s. 212). Arşaguhi'nin *Arti Paroyakidutyun* (Modern Etik) kitabı ise 1911'de İstanbul'da yayınlandı. Yıllarca eşi Teotig'le (Teotoros Lapçinciyan) birlikte *Amenun Daretsuytsı* (Herkesin Yıllığı) yıllıklarını ve birçok başka kitabı yayına hazırlamış olan Arşaguhi Teotig'in -savaş yıllarında sürgündeki eşi Toros Dağları'nda gizlenirken- yaşadığı evin koşullarının kötülüğü ciğerlerini zayıflatmıştı. Verem tedavisi gördüğü Lozan'da 1922'de öldü.

[27] Metnin Türkçesi için bknz. "Düsap ve Tovmas Terziyan", *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan*

Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933 içinde, Ekmekçioğlu, Lerna. Bilal, Melissa

(eds.), (Istanbul: Aras Yayıncılık, 2006), s.201-205.

[28] Zabel Yesayan, "Mer Gineri" (Kadınlarımız), *Dzağig*, 26 Nisan 1903, sayı: 13. Türkçesi için bknz. *Bir Adalet Feryadı,* s. 219-223. Kitabın hazırlanma aşamasında makaleyi gönderen Hasmik Khalapyan'a teşekkür ederim.

[29] Zabel Asadur (Sibil) (1863-1934) henüz on altı yaşındayken, Anadolu'daki Ermeni kızlarının, eğitim ve öğrenimleri için okullar ve yetimhaneler kurmayı amaçlayan *Azkanıver Hayuhyats Ingerutyun*'u (Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti) kurdu. Birlik, 1894 yılında kapatıldı ve 1908'de Meşrutiyet ilan edildikten sonra tekrar faaliyete geçti. 1915'te tamamen feshedildi. Asadur, 1891'de *Alis* takma adıyla *Ağçıgan Mı Sirdı* (Bir Kızın Kalbi) romanını, 1892'de ise *Masis* dergisinde *Sibil* imzasıyla kadının özgürleşmesi davasına adanmış makaleler yayınladı. Şiir kitabı *Tsolker* (Işınlar) 1902 yılında yayınlandı. Hikâyeleri ise 1926 yılında *Gınoç Hokiner* (Kadın Ruhları) başlığı altında derlendi. Sibil, Meşrutiyet'in ilan edildiği günlerde Taksim Parkı'nda etkileyici bir konuşma yapmıştı. Zabel-Hrand Asadur çifti, Ermeni liselerinde bugün hâlâ Ermenice ders kitabı olarak kullanılan *Tankaran* (Hazine) da dahil olmak üzere çeşitli Ermenice dilbilgisi ve ders kitapları hazırladılar. Sibil ayrıca, İstanbul'daki Esayan ve Getronagan Ermeni okullarında uzun yıllar öğretmelik yaptı.

[30] Pedagog Kayane Madagyan, 1896'da modern bir eğitim programı uygulamak için Esayan okulu bünyesindeki atölyenin başına getirildi. 1897'de Naregyan anaokulunun müdürlüğünü üstlendi. (Bknz. *Bir Adalet Feryadı*, s. 386.)

[31] Bknz. Dasnabédian, s. 81.

[32] Tüm liste için bkz. Dasnabédian, s. 86-87.

[33] *Jamanag*, sayı: 10, 1908 (Kaynak: Dasnabédian, s. 84).

[34] *Yerevan*, 4 Temmuz 1926. (Kaynak: Dasnabédian, 82).

[35] Yesayan, feminist mücadele vermiş olmasına rağmen kendisini feminist olarak adlandırmak istememiş, dönemin feminist söyleminin yetersizliğine dikkat çekmiştir. Bknz. Khalapyan, 170-181.

[36] Tüm liste için bknz. Dasnabédian, s. 79.

[37] *Dzağig*, Sayı: 32-46, 1903. (Dasnabédian, s. 71).

[38] *Arevelyan Mamul*, 1905, sayı: 9, 12, 16, 18, 22, 24. (Dasnabédian, s. 71).

[39] Yesayan, Zabel. *Geğdz Hancarner: Veb Değagan Gyanke* (Sahte Dâhiler, Yerli Hayattan Alınmış Roman), Püzantyan Kradun, Galata, 1909.

[40] Bu konuda, Victoria Rowe bir istisnadır. *Verçin Pajagı*'nın detaylı analizi için bknz. Rowe, 208-217.

[41] Örneğin 1959'da yayınlanan *Yerger* (Eserleri) cildi, *Lenin, Hanri Parpyusi Mod* (Henri Barbusse'nin Yanında), *Shnorhkov Martig, Hokis Aksoryal, Nahançoğ Ujer, Silihdari Bardezneri* ve *Grage Şabigı*'ndan oluşmaktadır.

[42] Khalapyan, s. 176.

[43] Baliozian bu romanın, diyasporadaki birçok Ermeni tarafından, Sovyet propagandası olduğu gerekçesiyle göz ardı edilmiş olduğunu, ancak önemli bilgiler içerdiğini söyler (Baliozian, s. 39).

Bu eser, benim için özellikle birkaç açıdan belgesel niteliğindedir. Öncelikle bir Osmanlı Ermenisinin, Yesayan'ın, Ermenistan'ı ilk ziyaretiyle ilgili izlenimlerini içerir. Yesayan, satıcıların mallarını Ermenice övmelerini, dükkân tabelalarının Ermenice, sokak isimlerinin tanıdık olmasını, "sıradışı ama aynı zamanda garip bir şekilde tanıdık" sözleriyle ifade etmiştir. Ayrıca, bu sayfalarda Yesayan, Ermenistan'da kadın-erkek eşitliğinin en azından genç kuşak arasında sağlanmış olmasından duyduğu mutluluğu dile getirir. Kütüphaneyi betimlerken "iki cinsten" okurlara dikkat çeker. Bu metinle ilgili önemli başka bir nokta da, Yesayan'ın "bir grup Türk işçi"den bahsetmiş olmasıdır.

[44] Bknz. Sevag Arzumanyan, Zabel Yesayan, *Namagner*, s. 20.

[45] Bu eserlerle ilgili detaylı analiz için bknz. Nichanian, s. 217-229. Rowe: 2003, p. 218-226.

[46] *Arakadz*, 8 Haziran, 1911, no.3. Metnin Türkçesi için bknz. *Bir Adalet Feryadı*, s. 216-218. Bu yazıda Payline Tovmasyan'ın çevirisi kullanılmıştır. Kitabın hazırlanma aşamasında bu makaleyi göndermiş olan Hamik Khalapyan'a teşekkür ederim.

Yesayan ayrıca 1906 yılında *Arevelyan Mamul*'da (sayı: 22, s. 524-527) "*Khağağutyan Hamar*" (Barış İçin) başıklı bir makale de yayınlamıştı (Dasnabédian, s. 80).

[47] *Gini... Khağağutyan Hamar*, s. 217.

[48] *a.g.e,* s. 218.

Yesayan *Le rôle de la femme arménienne pendant la guerre*'de ve *Joğovrti Mı Hokevarkı*'nda Ermeni kadınların 1915'te katliamlara karşı direnişi, yiyecek temini ve yaralıların bakımını üstlenerek ya da doğrudan silahlanarak destekledikleri anlatır. Detaylı bilgi için bknz. Rowe: 2003, s. 223-224.

[49] a.g.e, s. 218.

[50] Yazar, şair ve yayıncı Mari Szeliga (takma ad), veya Fransa'da ve ABD'de bilinen adıyla Maria Chéliga ya da Chéliga-Loevy (1854-1927) Polonya sosyalist enternasyonal kadın hareketinin öncülerindendir.

Kaynak: Agnieszka Janiak-Jasinska, "Maria Szeliga", *A Bibliographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries* içinde, Francisca de Haan, Krassimira Daskalova, Anna Loutfi (eds) CEU Press, Budapeşte, 2006, s. 558-565.

[51] *Namagner*, s. 74.

[52] *Namagner*, s. 90. Ayrıca bknz. Khalapyan, s. 190-192.

[53] *Averagnerun Meç*, Şirag Hradaragçadun, Beyrut, 1987, s. 11. Burada alıntılanan bölümler, metnin Ermenice aslından kendi çevirimdir.

[54] A.g.e, s. 11.

[55] A.g.e, s. 34.

[56] A.g.e, s.12.

[57] A.g.e, s.12.

[58] A.g.e, s.14.

[59] A.g.e, s.14.

[60] A.g.e, s.11.

[61] A.g.e, s.12.

[62] A.g.e, s.14

[63] A.g.e, s.13.

[64] A.g.e, s.14.

[65] Herkese Barış.

[66] *Averagnerun Meç*, s. 25.

[67] *Pavagan E*, s. 179.

[68] A.g.e, s. 161.

[69] A.g.e, s. 162.

[70] A.g.e, s. 164.

[71] A.g.e, s. 169.

[72] A.g.e, s. 174.

[73] A.g.e, s. 174.

Hamik Khalapyan, *Araçin Sermerı* (İlk Tohumlar) adlı yayınlanmamış otobiyografisinde Yesayan'ın, babasının siyasi görüşlerinin üzerindeki etkisinden bahsederken, "Babam, Türk köylülerinin de ezildiğine derinden inandığı için, herkes için yapılacak reformların gerekliliğinden söz ederdi... Ülke çapında temel değişiklikler yapılmadan, sadece birkaç vilayette, o da nüfusun belli bir kısmının durumunu iyileştirmenin mümkün olmadığı hususunda ısrarcıydı. (...) Babam bütün müstebitleri devirmenin zorunlu olduğundan ve imtiyaz sahibi sınırların ortadan kalkması ve adaletin hüküm sürmesi için cumhuriyet düzeninin kurulması gerektiğinden söz ediyordu" yazdığını aktarır. Khalapyan, s.172.

[74] A.g.e, s. 174.

[75] A.g.e, s. 174.

[76] A.g.e, s. 174.

[77] A.g.e, s. 168.

[78] A.g.e, s. 169.

[79] Baliozian, s. 16.